

३. सहकारी संस्थांचा आयुक्त व निबंधक (Commissioner and Registrar of Co-operative Societies)

३.१ प्रस्तावना

३.२ अर्थ व व्याख्या

३.३ भूमिका

३.४ कार्ये

(अ) वैधानिक कार्ये

(ब) नियंत्रणात्मक कार्ये

(क) विकासात्मक कार्ये

३.५ अधिकार

३.६ जबाबदाऱ्या

३.७ सारांश

३.८ महत्त्वाच्या संज्ञा

३.९ स्वाध्याय

३.१ प्रस्तावना

भारतात सन १९०४ साली पहिला सहकार कायदा संमत झाला. या कायद्यानुसार निबंधकाचे पद अस्तित्वात आले. सन १९१२ च्या दुसऱ्या सहकारी कायद्यामध्ये विविध क्षेत्रांत सहकारी संस्था स्थापन करण्याची तरतूद होती. सन १९१९ पासून सहकार हा विषय प्रांतिक सरकारकडे सोपविण्यात आल्याने निबंधकाची नियुक्ती प्रांतिक सरकारकडून केली जाऊ लागली. स्वातंत्र्यानंतर व महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर सन १९६० पासून महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा अस्तित्वात आला. निबंधकावरील वाढत्या जबाबदाऱ्या लक्षात घेऊन सरकारने निबंधकाची अधिकार कक्षा वाढविण्याचा निर्णय घेतला. जून १९६८ पासून निबंधकाच्या पदनामात बदल करून 'सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था' असे पदनाम निश्चित करण्यात आले. निबंधकावर आयुक्त आणि निबंधक अशी दुहेरी जबाबदारी सोपविण्यात आली. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व सहकारी संस्था 'सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे' या कार्यालयाच्या नियंत्रणाखाली येतात. सहकारी चळवळ ही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांची चळवळ आहे. तिचा कारभार लोकशाही पद्धतीने चालतो सहकारी चळवळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निबंधकाची नेमणूक केली जाते. केंद्रसरकारने मार्च २०११ मध्ये ९७ वी घटना दुरुस्ती केली. महाराष्ट्र राज्याने केंद्राच्या आदेशानुसार १३ ऑगस्ट, २०१३ पासून नवीन सुधारणा व दुरुस्त्यांसह सहकार कायदा अमलात आणला आहे.

या प्रकरणात आपण सहकार आयुक्त व निबंधक याचा अर्थ, भूमिका, कार्ये, अधिकार, जबाबदाऱ्या या विषयीची माहिती अभ्यासणार आहोत.

३.२ अर्थ व व्याख्या

➤ अर्थ

सहकारी संस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ज्या व्यक्तीची राज्य सरकारने नेमणूक केलेली असते त्यास निबंधक म्हणतात.

सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, त्यांना मार्गदर्शन करणे त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवून, त्यांच्या कार्यात समन्वय साधण्याकरिता राज्य पातळीवर सहकार खात्याकडून नियुक्त केलेला सर्वोच्च अधिकारी म्हणजे सहकार आयुक्त व निबंधक होय.

➤ **व्याख्या :**

महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कलम २(२४) व कलम ३ नुसार “ज्या व्यक्तीची नियुक्ती सहकार आयुक्त व निबंधक या पदावर महाराष्ट्र शासन करते, त्या व्यक्तीस सहकार आयुक्त व निबंधक असे म्हणतात.” राज्य सरकारने सहकार खात्याचा प्रमुख म्हणून मुख्यनिबंधकाची नियुक्ती केली. त्यांच्या मदतीकरिता अतिरिक्त आयुक्त नेमले जातात. प्रत्येक विभागाकरिता सहनिबंधक नेमले जातात. प्रत्येक जिल्ह्याकरिता जिल्हा उपनिबंधक नेमण्यात येतो. तालुका पातळीवर लोकसंख्येच्या आधारावर साहाय्यक निबंधक यांची नेमणूक करण्यात येते. प्रशासनाच्या दृष्टीने महाराष्ट्रात मुंबई, पुणे, औरंगाबाद, नागपूर, अमरावती, नाशिक, कोकण, कोल्हापूर, लातूर हे नऊ विभाग आहेत. राज्याचे सहकार आयुक्त व निबंधक यांचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे आहे.

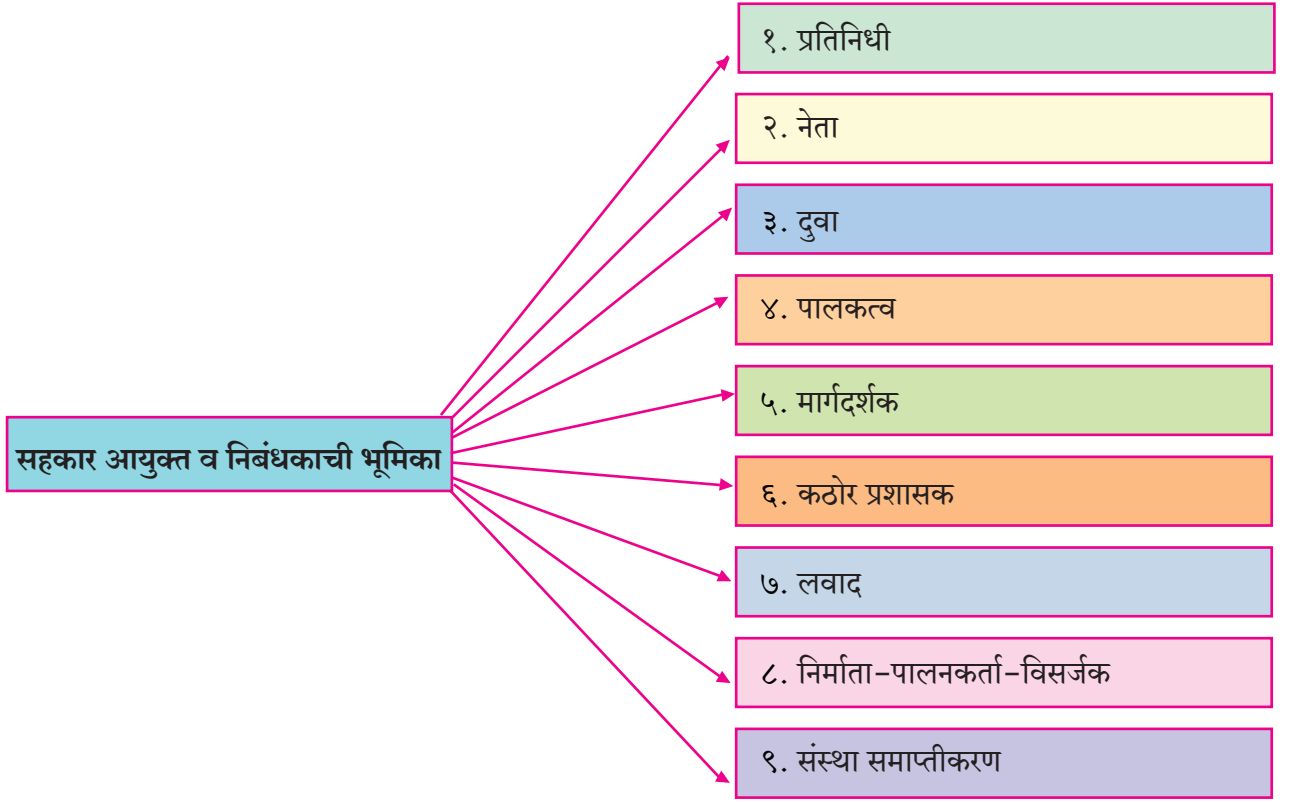
➤ **सहकार आयुक्त व निबंधक प्रशासकीय रचना**

	स्तर	कार्यक्षेत्र	अधिकारी
(१)	राज्य	संपूर्ण राज्याकरिता	सहकार आयुक्त व निबंधक
(२)	विभागीय	संपूर्ण विभागाकरिता	विभागीय सहनिबंधक
(३)	जिल्हा	संपूर्ण जिल्ह्याकरिता	जिल्हा उपनिबंधक
(४)	तालुका	संपूर्ण तालुक्याकरिता	साहाय्यक निबंधक

३.३ सहकार आयुक्त व निबंधकाची भूमिका :

सहकारी कायद्यानुसार निबंधक हा सहकारी खात्याचा सर्वोच्च अधिकारी असतो. सहकारी चळवळीच्या विकासात निबंधकाची भूमिका फार महत्त्वाची असते. शाही कृषी आयोगाने “निबंधक हा सहकारी चळवळीचा पाया असतो” असे मत व्यक्त केले आहे. सहकारी चळवळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सन १९०४ च्या सहकारी कायद्याबरोबरच भारत सरकारने सहकार खाते स्थापन केले. आयुक्त व निबंधकाचे मुख्य काम सहकारी संस्था कायदा नियम यांस अनुसरून संस्थेची नोंदणी करणे, पोटनियम मंजूर करणे, कारभारावर लक्ष ठेवणे, न्यायनिवाडा करणे, जरूरीनुसार संस्थेचे विसर्जन करणे इत्यादी कार्ये करावी लागतात; म्हणूनच निबंधकाला सहकारी संस्थांचा मित्र, तत्ववेत्ता, मार्गदर्शक, असे म्हटले जाते. संस्थेच्या कार्यात निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची आहे ते खालील मुद्द्यांनुसार स्पष्ट करता येईल.

- १) प्रतिनिधी :** राज्य सरकारने सहकारी क्षेत्राच्या विकासासाठी आखलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी राज्य सरकारचा प्रतिनिधी या नात्याने करणे तर दुसऱ्या बाजूला सहकारी संस्थांच्या समस्या व अपेक्षा राज्य सरकारपर्यंत पोहचवून त्या सोडविण्याच्या दृष्टीने राज्यातील सहकारी संस्थांचा प्रतिनिधी म्हणून निबंधक महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.
- २) नेता :** सहकार आयुक्त व निबंधक हे सहकारी चळवळीमध्ये नेत्याची भूमिका पार पाडतात. ज्याप्रमाणे एखादा नेता जनतेचे प्रश्न व समस्या सोडवतात त्याचप्रमाणे आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्थेच्या समस्या सोडवून सहकारी क्षेत्राला प्रगती व विकासाच्या मार्गावर नेतात.
- ३) दुवा :** सहकार आयुक्त व निबंधकाला सहकारी संस्था व राज्य सरकार यांना जोडणारा दुवा म्हणून आपली भूमिका पार पाडावी लागते. त्यांना या दोन्ही घटकांमध्ये योग्य समन्वय राखावा लागतो. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या अडचणी सरकारसमोर मांडून सोडविण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. राज्य सरकारची सहकाराबाबतची धोरणे व योजना सहकारी संस्थांकडून राबवून घेण्याचे कार्यही करावे लागते.

- ४) **पालकत्व :** सहकारी संस्थेचे संगोपन करणे व त्यांची वाढ करणे या बाबतीत निबंधक सहकारी संस्थांच्या कारभारावर वेगवेगळ्या मार्गांनी नियंत्रण ठेवतो. सहकारी संस्थेच्या कारभारातील त्रुटी व दोष निदर्शनास आणतो. इतकेच नव्हे तर ते दोष दूर करण्यासाठी त्यांना मार्गदर्शन करतो. सभासदांमध्ये नेतृत्व गुणांचा विकास व्हावा म्हणून तो प्रयत्न करतो. तसेच तो सभासदांना सहकारी चळवळीच्या विकासाचे महत्त्व पटवून देतो. सहकारी संस्थांच्या सुयोग्य वाढीसाठी निबंधक सर्व प्रकारचे साहाय्य पुरवितो. संस्थांना उत्तेजन देण्याच्या दृष्टीने निबंधकाची संगोपनाची किंवा पालकत्वाची भूमिका फार मोलाची व महत्त्वाची ठरते.
- ५) **मार्गदर्शक :** निबंधक हा सहकारी चळवळीचा पाया आहे असे शाही कृषी आयोगाने प्रतिपादन केले आहे. संस्थेची नोंदणी करण्यापासून ते त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवण्यापर्यंतची जबाबदारी निबंधकाला पार पाडावी लागते. प्रत्येक अडीअडचणीच्या काळात संस्थेच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहून संस्थेची प्रगती व विकासासाठी सहकारी तत्त्वे रुजविण्यास मदत करतात. संस्थेच्या कारभाराची तपासणी करणे, कारभारातील चुका निदर्शनास आणणे, त्या चुका सुधारण्याकरिता उपाय सुचविणे, गुणात्मक बदल करणे यासारखे महत्त्वपूर्ण कार्य करताना निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. म्हणूनच निबंधकाला सहकारी संस्थेचा मित्र, तत्त्ववेत्ता आणि मार्गदर्शक असे म्हटले जाते.
- ६) **कठोर प्रशासक :** सहकार आयुक्त व निबंधकास राज्यातील सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवावे लागते. याकरिता निबंधक कठोर प्रशासक असावा लागतो. राज्यातील सर्व सहकारी संस्थांच्या प्रशासनावर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करावे लागते. संपूर्ण राज्यातील सहकारी क्षेत्राचे कामकाज सहकार कायद्यातील तरतुदीनुसार सुरळीत चालले आहे किंवा नाही हे पाहण्याची जबाबदारी आयुक्तांवर असते. सहकार आयुक्त व निबंधक यांना सरकारचे सहकारविषयक धोरण व कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी कठोर प्रशासकाची भूमिका पार पाडावी लागते.

- ७) **लवाद :** सहकारी संस्थेत तंटे व वादविवाद निर्माण झाल्यास त्याचा न्यायनिवाडा करण्याची जबाबदारी निबंधकाची असते. संस्थेच्या पोटनियमातील तरतुदींच्या बाबतीत मतभेद झाले तर संचालक किंवा सभासद निबंधकाला त्याचे मत विचारू शकतात. दोन्ही पक्षांना आपली बाजू मांडण्याची संधी देऊन वाद, तंटे व अर्थभेदाचे प्रश्न सोडविणारा निबंधक हा न्यायाधीशाची भूमिका बजावीत असतो. निःपक्षपाती न्यायाधीश हा निबंधकाच्या भूमिकेचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू आहे.
- ८) **निर्माता-पालनकर्ता-विसर्जक :** सहकारी संस्थेच्या नोंदणीपासूनच म्हणजेच तिच्या निर्मितीपासून तिच्या व्यवस्थापनेवर योग्य मार्गाने नियंत्रण व देखरेख ठेवणे म्हणजेच तिचे पालन करणे आणि तिचे कामकाज व्यवस्थित चालत नसेल तर तिची नोंदणी रद्द करून समाप्तीकरण करणे या भूमिका निबंधकाला पार पाडाव्या लागतात. म्हणूनच त्यांचे वर्णन निर्माता- पालनकर्ता - विसर्जक असे केले आहे.
- ९) **संस्था समाप्तीकरण :** सहकारी संस्थेचा कारभार असमाधानकारक असेल तर त्यासाठी चौकशी अधिकारी नेमून यात सुधारणा करण्याचा अधिकार आहे. जर सुधारणा झाली नाही तर निबंधक विलयन अधिकारी नियुक्त करून सहकारी संस्था बरखास्त करू शकतात. त्या वेळी निबंधकांची भूमिका महत्त्वाची असते.

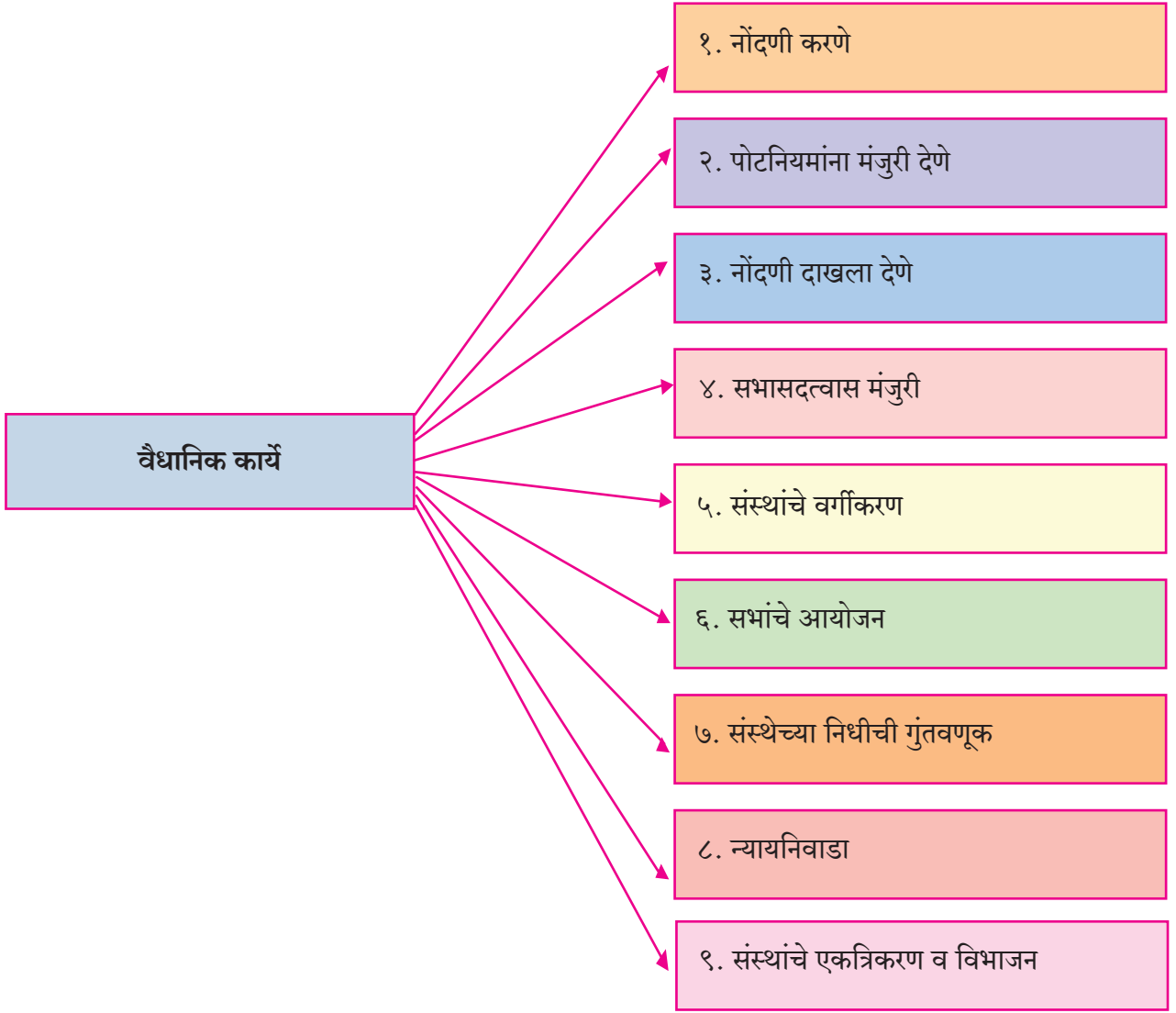
कृती १ : निर्माता, पालनकर्ता, विसर्जक या निबंधकाच्या भूमिकेबद्दल चर्चा करा.

३.४ सहकार आयुक्त व निबंधकाची कार्ये :

सहकार आयुक्त व निबंधक हे सहकारी क्षेत्राचे सर्वोच्च अधिकारी आहेत. सहकारी संस्था कायदा आणि नियम यांनुसार निबंधकाला कार्ये करावी लागतात. निबंधक हे सहकारी संस्थांतील प्रशासकीय पद विविध स्तरांवर असते. सहकारी चळवळीचा विकास जोमाने होण्यासाठी व या चळवळीस योग्य दिशा मिळावी म्हणून निबंधक हे पद महत्त्वाचे आहे. निबंधकांना विविध प्रकारची कार्ये करावी लागतात ती कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) वैधानिक कार्ये : निबंधक हा सहकार खात्यातील प्रमुख व्यक्ती असतो. सहकार कायद्याचे सहकारी संस्था योग्य पालन करतात की नाही यासाठी त्यांना अनेक अधिकार दिले आहेत त्याचा वापर करून त्यांना विविध कार्ये करावी लागतात. निबंधकाची वैधानिक कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) **नोंदणी करणे :** निबंधक हे सहकारी संस्थेची नोंदणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करतात. जेव्हा एखादी संस्था नोंदणीसाठी अर्ज करते अशा वेळी निबंधक अर्जासोबत जोडलेल्या सर्व कागदपत्रांची तपासणी करून संस्थेने सर्व कायदेशीर बाबी पूर्ण केल्याची खात्री पटल्यास अशा संस्थेची नोंदणी आपल्या कार्यालयातील नोंदणी पुस्तकात (नमुना ब) करून त्या संस्थेला नोंदणीचा पुरावा म्हणून नोंदणी प्रमाणपत्र देतात.
- २) **पोटनियमांना मंजुरी देणे :** पोटनियमालाच 'उपविधी' असे म्हणतात. सहकारी संस्थेच्या नोंदणीच्या वेळी नोंदणी अर्जासोबत पोटनियमांच्या चार प्रती जोडाव्या लागतात. संस्थेच्या कारभाराचे स्वरूप, समितीची निवड, कर्ज देण्याघेण्याच्या पद्धती, हिशेब पद्धती इत्यादींबाबतचे नियम पोटनियमात दिलेले असतात. निबंधक पोटनियम सहकारी कायद्याला धरून असल्याची खात्री करून त्यास मान्यता देतो. गरज भासल्यास त्यात सुधारणा सुचवून पोटनियमांना मान्यता देतात. तसेच काही कारणास्तव संस्थेने पोटनियमात बदल केले असल्यास ते पोटनियम कायद्यानुसार असल्याची खात्री करून त्यास मान्यता देण्याचे कार्य निबंधक करतात.

- ३) **नोंदणी दाखला देणे** : सहकारी संस्थेची नोंदणी झाल्यानंतर व पोटनियमांना मंजुरी दिल्यानंतर सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्थेला नोंदणीचा दाखला देतात. या दाखल्यावर (प्रमाणपत्रावर) सहकार आयुक्त व निबंधकाची सही व शिक्का असतो. हे प्रमाणपत्र (दाखला) संस्थेची नोंदणी झाल्याचा कायदेशीर पुरावा असतो.
- ४) **सभासदत्वास मंजुरी** : सहकारी संस्थेचे सभासदत्व सर्वांसाठी खुले व ऐच्छिक असते. जर एखादी सहकारी संस्था एखाद्या व्यक्तीचे सभासदत्व नाकारित असेल व ती व्यक्ती सभासद होण्यास पात्र असेल तर अशा व्यक्तीला सभासदत्व देण्याचे कार्य सहकार आयुक्त व निबंधकाचे असते.
- ५) **संस्थांचे वर्गीकरण** : निबंधकाला सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण करण्याचा अधिकार आहे. सहकारी संस्थेचे उद्देश कार्य व व्यवसायानुसार वर्गीकरण केले जाते. उदा. - कृषी संस्था, पणन संस्था, उपभोक्ता संस्था, सहकारी बँक, सर्वसाधारण संस्था, गृहनिर्माण संस्था, प्रक्रिया संस्था इत्यादी. निबंधकाला योग्य वाटल्यास संस्थेला एका वर्गातून दुसऱ्या वर्गात अथवा उपवर्गात समाविष्ट करण्याचा अधिकार आहे.

- ६) **सभांचे आयोजन :** सहकारी संस्थांना महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायद्यानुसार सभा घेणे बंधनकारक आहे. सहकारी संस्थेने या सभा योग्य मुदतीत न बोलविल्यास आपल्या अधिकारात त्या सभा बोलविण्याचे कार्य आयुक्त व निबंधकाला करावे लागते. तसेच आवश्यकता असल्यास अधिमंडळाची विशेष सभा बोलविण्याचे कार्यही सहकार आयुक्त व निबंधकाला करावे लागते.
- ७) **संस्थेच्या निधीची गुंतवणूक :** सहकारी संस्थांना दरवर्षी नफ्याचा विशिष्ट भाग राखीव निधीच्या स्वरूपात ठेवावा लागतो. सहकारी संस्थेला राखीव निधीच्या गुंतवणुकीकरिता निबंधक मान्यता देतो. संस्थेला एकूण झालेल्या नफ्यातून २५% रक्कम राखीव निधीमध्ये ठेवावी लागते. संस्थेला आपल्या निधीची एका किंवा अनेक निधीत गुंतवणूक करण्यासाठी निबंधक शर्तीच्या आधारे परवानगी देतो.
- ८) **न्यायनिवाडा :** एखाद्या संस्थेमध्ये कुठल्याही प्रकारचे वाद-विवाद निर्माण झाल्यास निबंधक लवादाची भूमिका पार पाडून न्यायनिवाडाचे कार्य करतात. यासाठी दोन्ही पक्षांना आपली बाजू मांडण्याची संधी देऊन व उपलब्ध पुरावे विचारात घेऊन निःपक्षपातीपणे निबंधक न्यायनिवाडा करतात.
- ९) **संस्थांचे एकत्रीकरण व विभाजन :** सार्वजनिक हिताच्या किंवा सहकार चळवळीच्या हिताच्या दृष्टीने कोणत्याही सहकारी संस्थेचे व्यवस्थापन कार्यक्षम व अर्थक्षम नसेल तर कायदेशीर पूर्तता करून दोन किंवा अधिक संस्थांचे एकत्रीकरण करण्याचे तसेच एखाद्या संस्थेचे विभाजन करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते.
- ब) **नियंत्रणात्मक कार्ये :** निबंधक हा सहकारी संस्थेचा सर्वोच्च अधिकारी असतो. सहकारी चळवळीचा मार्गदर्शक असतो. निबंधकांना सहकार कायद्यानुसार विविध कार्ये करावी लागतात. सहकारी संस्थेवर नियंत्रण ठेवणे हे महत्त्वाचे कार्य करावे लागते. नियंत्रणात्मक कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.
- १) **प्रशासकीय कार्ये :** राज्यातील सहकारी चळवळीचा प्रमुख या नात्याने राज्यातील सर्व सहकारी संस्थेचे कामकाज हे सहकार कायदा व नियमानुसार चालविले जात आहे किंवा नाही यावर देखरेख ठेवण्याचे कार्य सहकार आयुक्त व निबंधकास पार पाडावे लागते. सहकारी संस्थामधून पैशाच्या अफरातफरीसारख्या वाईट प्रवृत्तीचा शिरकाव होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. म्हणून निबंधक कठोर प्रशासक असला पाहिजे.
- २) **हिशेब तपासणी :** सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी दरवर्षी होणे बंधनकारक असते. निबंधक मान्यता प्राप्त हिशेब तपासनिसाकडून सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी करून घेतो. संस्थेचा जमाखर्च, हिशेब पुस्तके, बँक खातेपुस्तिका, मालमत्ता इत्यादी बाबी तपासल्या जातात. वैधानिक हिशेब तपासणीमध्ये काही चुका आढळल्यास त्या दुरुस्त करून घेण्याचे कार्य करावे लागते. अशा रितीने हिशेब तपासणीद्वारे सहकारी संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य निबंधक करतात.
- ३) **आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण :** निबंधक हे आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण ठेवतात. कारण आर्थिक व्यवहारामध्ये गैरप्रकार, अफरातफर होण्याची जास्त शक्यता असते. त्याकरिता निबंधक आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण ठेवतात. कायद्यात आवश्यक तरतुदी करून सहकारी संस्थेच्या कर्ज, गुंतवणुकीवर निर्बंध घातले जातात.
- ४) **दोषी संस्थेविरुद्ध कारवाई :** एखादी संस्था सहकार कायदा व तरतुदीचे पालन करीत नसेल किंवा सहकारी योजनांची अंमलबजावणी करीत नसेल तर अशा दोषी संस्थांच्या विरुद्ध निबंधक कारवाई करू शकतात. ही कारवाई दंडात्मक असू शकते. वेळप्रसंगी एखाद्या संस्थेची नोंदणी देखील निबंधक रद्द करू शकतात.
- ५) **शासकीय धोरणांची अंमलबजावणी :** जनतेच्या विकासासाठी शासन जी धोरणे ठरवितात किंवा विकास कार्य हाती घेतात त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सहकारी संस्थेमार्फत करण्याचे कार्य निबंधकाला करावे लागते.

क) विकासात्मक कार्ये : निबंधक हा सहकारी संस्थेवर नियंत्रण ठेवणारा राज्य सरकारचा प्रतिनिधी असतो. निबंधकाला सहकारी कायद्यानुसार सहकारी संस्थेच्या हितासाठी विकासात्मक कार्ये करण्यासाठी अधिकार प्राप्त झाले आहेत. निबंधकाची विकासात्मक कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

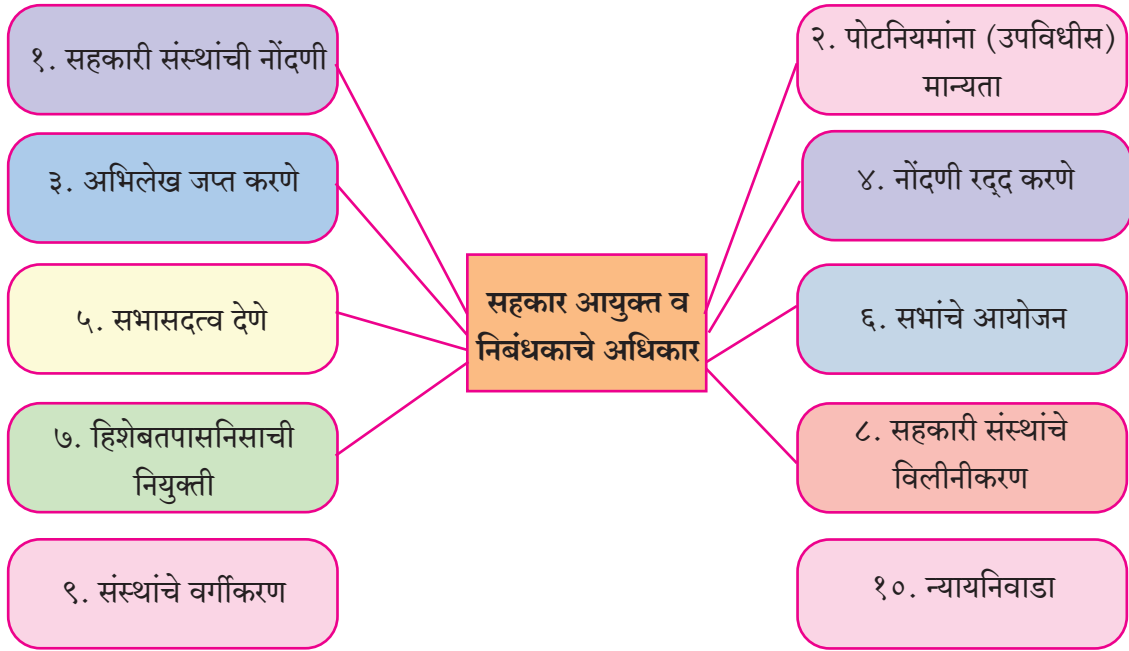
- १) **सहकारी क्षेत्राचे नेतृत्व :** राज्यातील सहकारी संस्थांचे नेतृत्व करण्याचे कार्य सहकार आयुक्त व निबंधकांना करावे लागते. ते राज्यातील सर्व सहकारी संस्थांची देखभाल करून. त्यांना मार्गदर्शन व मदत करतात. एक चांगला नेता ज्याप्रमाणे आपल्या लोकांना विकासाच्या मार्गावर पुढे नेतो. त्याप्रमाणे सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी क्षेत्राचे नेतृत्व करून सर्व सहकारी संस्थांना विकासाच्या मार्गावर नेतात.
- २) **सहकारी क्षेत्राला मार्गदर्शन :** सहकारी संस्थांना आपला कारभार चालवितांना अनेक समस्या येतात. अशा समस्यांचे वेळीच निराकरण करण्याकरिता सहकारी संस्थांना मोलाचे मार्गदर्शन करण्याचे कार्य सहकारी आयुक्त व निबंधकाला करावे लागते. तसेच सहकारी संस्थेचा कारभार व्यवस्थित चालविण्याकरिता देखील मदत करतात.
- ३) **सहकारी संस्थांना तांत्रिक मार्गदर्शन :** सहकारी संस्थांना बऱ्याचवेळा तांत्रिक मार्गदर्शनाची गरज भासते. उदा. संस्थेची नोंदणी, हिशेबतपासणी, सभांचे आयोजन, अध्यक्ष व व्यवस्थापन समिती इत्यादीच्या अधिकाराबाबत तांत्रिक सल्ल्याची गरज असते. अशावेळी योग्य तांत्रिक सल्ला देऊन सहकारी संस्थांना विकासाच्या मार्गावर मार्गस्थ करण्याचे कार्य सहकार आयुक्त व निबंधकाला करावे लागते.
- ४) **सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत :** सहकारी संस्था या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींनी स्थापन केलेल्या असतात. त्यामुळे अपुरे भांडवल ही संस्थांची मुख्य समस्या असते. अशावेळी निबंधक व आयुक्त दुर्बल संस्थांना आर्थिक मदत करण्याचे कार्य करतात. सहकारी संस्थेच्या विकासाकरिता देखील आर्थिक साहाय्य आवश्यक असते. अशी मदत सहकारी क्षेत्र किंवा बँकांकडून मिळवून देण्याचे कार्य आयुक्त व निबंधक करित असतात.
- ५) **कर्जवसुलीला चालना :** सहकारी संस्था आपल्या सभासदांना कर्ज पुरविण्याचे कार्य करतात. परंतु त्यांपैकी काही सभासद घेतलेल्या कर्जाची वेळेवर परतफेड करित नाहीत. त्यामुळे अशा सहकारी संस्था आर्थिक संकटात येतात. त्याकरिता सहकार आयुक्त व निबंधक वसुली अधिकारी नेमून अशा संस्थेच्या कर्जवसुलीस चालना देतात व पर्यायाने सहकारी संस्थेला आर्थिक संकटातून वाचवतात.
- ६) **सभासदांना शिक्षण व प्रशिक्षण :** आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व्यक्ती एकत्र येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. संस्थेतील बहुतेक सभासदांना संस्थेच्या कामकाजाची माहिती नसते. त्यामुळे सहकारी संस्थेची माहिती व संस्था चालविण्याचे संपूर्ण ज्ञान त्यांना नसते. आयुक्त व निबंधक सभासदांच्या शिक्षण व प्रशिक्षणाची व्यवस्था करतात. त्या दृष्टीने प्रशिक्षण शिबिरे, कार्यशाळा, परिसंवाद, व्याख्यानांचे आयोजन करून प्रशिक्षण देण्याचे कार्य करतात.

कृती २ : सहकारी क्षेत्राच्या विकासात्मक कार्याबद्दल आपल्या शिक्षकांशी चर्चा करून माहिती मिळवा.

३.५ सहकार आयुक्त व निबंधकाचे अधिकार :

निबंधक हा सहकारी संस्थांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणारा महत्त्वाचा अधिकारी आहे. सहकारी संस्थेच्या अस्तित्वाला तो कारणीभूत ठरतो. कायद्यानुसार निबंधकाला अमर्यादित अधिकार देण्यात आले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) **सहकारी संस्थांची नोंदणी :** एखादी नियोजित संस्था नोंदणीकरिता जेव्हा 'नमुना अ' मध्ये अर्ज करते तेव्हा निबंधक अशा अर्जाची व सर्व कागदपत्रांची पडताळणी करतात. नियोजित संस्थेने सर्व अटींची व कागदपत्रांची पूर्तता केल्याची खात्री झाल्यानंतर अशा संस्थांचा अर्ज मिळाल्यापासून दोन महिन्यांच्या आत रितसर नोंदणी केली जाते. सहकारी संस्था नोंदणीकृत झाल्याचा अधिकृत पुरावा म्हणून नोंदणी प्रमाणपत्र देण्याचा अधिकार निबंधकाला आहे.
- २) **पोटनियमांना (उपविधीस) मान्यता :** संस्थेच्या नोंदणीकरिता उपविधीच्या किमान चार प्रती जोडाव्या लागतात. उपविधीत सहकारी संस्था चालविण्याबाबतची नियमावली असते. सहकारी संस्थेचे दैनंदिन कार्य व व्यवस्थापन हे उपविधीतील नियमाप्रमाणे चालते म्हणूनच संस्थेच्या नोंदणीच्या वेळी पोटनियम तयार करावे लागतात. या उपविधीस आयुक्त व निबंधक यांची मंजूरी घ्यावी लागते. म्हणून सहकार आयुक्त व निबंधक यांना पोटनियम मंजूर करण्याचा अधिकार आहे.

- ३) **अभिलेख जप्त करणे :** एखाद्या सहकारी संस्थेकडून तिची हिशेबपुस्तके किंवा अभिलेख दडपून टाकणे, अनधिकृत बदल किंवा नष्ट करण्याचा अथवा संस्थेचा निधी किंवा मालमत्तेचा अपहार होण्याचा संभव आहे अशी निबंधकाची खात्री झाल्यास अशा संस्थेची मालमत्ता व अभिलेख जप्त करण्याचा अधिकार निबंधकाला आहे.
- ४) **नोंदणी रद्द करणे :** एखादी संस्था सहकार कायद्यातील तरतुदींचे, नियमांचे किंवा तत्त्वांचे पालन करित नसेल, पैशाचा गैरवापर व गैरव्यवहार करित असेल तर अशा संस्थेची नोंदणी रद्द करण्याचा अधिकार आयुक्त व निबंधकांना आहे.
- ५) **सभासदत्व देणे :** एखादी संस्था जर एखाद्या व्यक्तीचे सभासदत्व नाकारीत असेल तर अशा व्यक्तींनी आयुक्त व निबंधक यांच्याकडे अर्ज करून सभासदत्वाबाबत सर्व अटी पूर्ण केल्यास निबंधकांना संबंधित संस्थेस त्या व्यक्तीस सभासदत्व देण्यासंबंधीचा अधिकार असतो.

- ६) **सभांचे आयोजन :** प्रत्येक सहकारी संस्थेने सहकार कायद्यातील तरतुदीनुसार सभा बोलविल्या पाहिजेत. एखाद्या संस्थेने जर या सभा वेळेवर बोलविल्या नाहीत तर निबंधकांना सभा बोलविण्याचा अधिकार आहे. विशेष सर्वसाधारण सभा सुद्धा बोलविण्याचा अधिकार निबंधकांना असतो.
- ७) **हिशेबतपासनाची नियुक्ती :** सहकार कायद्यातील तरतुदीनुसार प्रत्येक सहकारी संस्थेने हिशेबतपासनाची नेमणूक करून आपल्या वार्षिक हिशेबाचे लेखापरीक्षण करून घेणे बंधनकारक आहे. एखाद्या संस्थेने जर हिशेबतपासनीस नियुक्त केला नसेल किंवा हिशेबतपासणीची प्रक्रिया पूर्ण केलेली नसेल तर अशा संस्थेवर मान्यताप्राप्त हिशेबतपासनीस नियुक्त करण्याचा अधिकार निबंधकांना आहे.
- ८) **सहकारी संस्थांचे विलीनीकरण :** एकाच प्रकारच्या दोन किंवा अधिक संस्था जर आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नसतील किंवा तोट्यात चालत असतील किंवा अकार्यक्षम असतील तर संस्थेच्या व सभासदांच्या हिताकरीता अशा संस्थेच्या विलीनीकरण व पुनर्रचनेस मंजूरी देण्याचा अधिकार आयुक्त व निबंधकांना आहे.
- ९) **संस्थांचे वर्गीकरण :** सहकारी संस्थांचे कार्य, त्यांचे आर्थिक व्यवहार, आर्थिक परिस्थिती इत्यादीच्या आधारे त्यांचे वर्गीकरण करण्याचा अधिकार निबंधकाला आहे. उदाहरणार्थ विपणन संस्था, शेती संस्था, औद्योगिक संस्था इत्यादी प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करतात.
- १०) **न्यायनिवाडा :** सहकारी संस्थेमध्ये काही वाद-विवाद निर्माण झाले व अशा वादांची तक्रार सहकारी निबंधक व आयुक्त यांच्याकडे आल्यास सहकार कायदा व पोटनियमातील तरतुदीनुसार असे वाद-विवाद मिटवून न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार सहकार आयुक्त व निबंधकांना आहे.

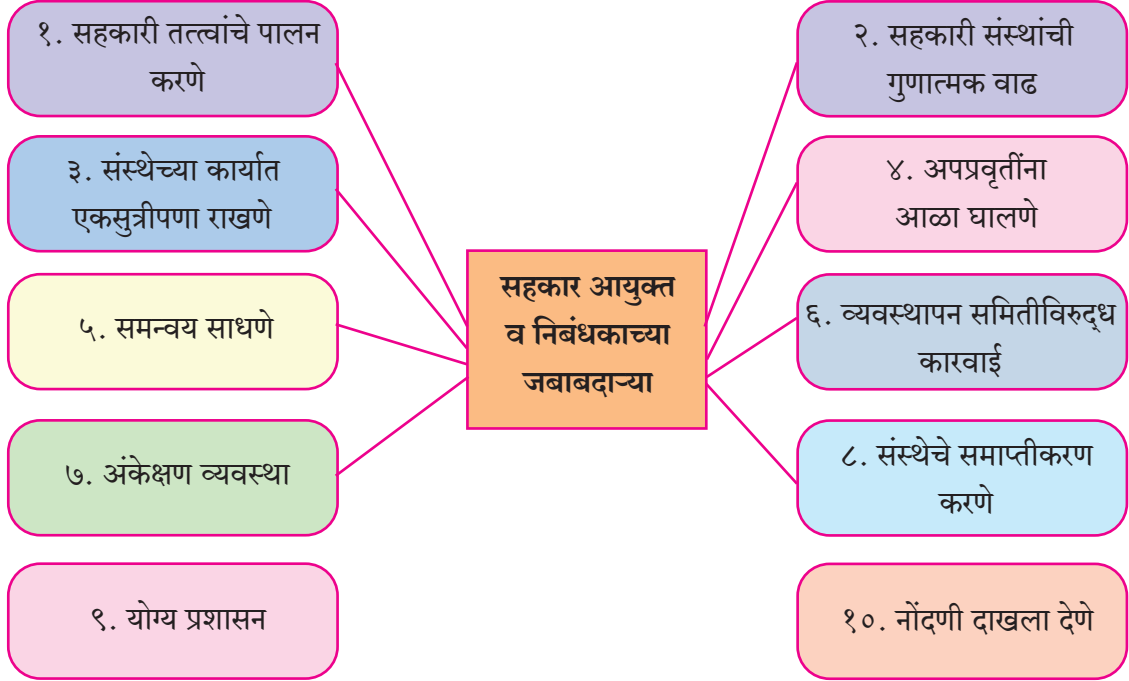
कृती ३ : सहकारी संस्थेची नोंदणी करणे, उपविधीस मान्यता देणे या सहकार आयुक्त व निबंधकांच्या अधिकाराविषयी माहिती गोळा करा.

३.६ सहकार आयुक्त व निबंधकांच्या जबाबदाऱ्या :

निबंधकाला आपली कामे व्यवस्थितपणे पार पाडण्यासाठी आपल्या अधिकारांचा योग्य वापर करावा लागतो. आपल्या अधिकारांचा योग्य पद्धतीने व निःपक्षपातीपणे वापर करणे ही निबंधकाची प्रमुख जबाबदारी असते. सहकारी चळवळीच्या विकासाकरिता सर्व प्रकारची मदत करण्याची जबाबदारी निबंधकाला सांभाळावी लागते. यासाठी निबंधकाला पुढील प्रमुख जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात.

- १) **सहकारी तत्वांचे पालन करणे :** सहकारी तत्वांचे सहकारी संस्थेकडून सक्तीने पालन करण्याची जबाबदारी निबंधकाने पार पाडली पाहिजे. जर एखाद्या संस्थेने सहकारी तत्वांचा भंग केला असेल तर संस्थेवर कारवाई करण्याची जबाबदारी निबंधकाची असते.
- २) **सहकारी संस्थांची गुणात्मक वाढ :** देशाच्या आर्थिक विकासात दुर्बल घटकांना संरक्षण द्यायचे असेल तर सहकारी संस्थांची संख्या वाढणे आवश्यक आहे. परंतु संस्थेची गुणात्मक प्रगती होत आहे की नाही हे पाहण्याची जबाबदारी निबंधकावर आहे. गुणात्मक वाढीसाठी निबंधक अर्थक्षम नसलेल्या संस्थांना अर्थसहाय्य पुरविणे, मार्गदर्शन करणे, आवश्यक त्या ठिकाणी संस्थांची पुनर्रचना करून जबाबदारी पार पाडतो.

- ३) **संस्थेच्या कार्यात एकसुत्रीपणा राखणे :** सहकार क्षेत्राशी अनेक घटकांचा संबंध येत असतो. विविध घटकांच्या धोरणाप्रमाणे सहकारी संस्थेचे कार्य सुसंगतपणे चालले आहे की नाही हे पाहण्याची जबाबदारी निबंधकाची असते. विविध सहकारी संस्थांना मदत करण्यासाठी जिल्हा पातळीवर सहकारी संघ स्थापन केलेला आहे. हा संघ सहकारी संस्थेच्या कार्यात एकसुत्रीपणा निर्माण करतो. सहकार कायद्याने निबंधकाकडे सोपविलेली ही अत्यंत महत्त्वाची जबाबदारी निबंधकावरच असते.

- ४) **अपप्रवृत्तींना आळा घालणे :** निबंधक सहकारी संस्थेची हिशेबतपासणी मान्यता प्राप्त लेखापरीक्षकाकडून करून घेतात. जरूर असेल तर सहकारी संस्थेची चौकशी करण्याचा अधिकार निबंधकाला आहे. निबंधकाने सहकारी संस्थांचा कारभार चांगला राहील अशी काळजी घेतली पाहिजे. संस्थेचा कारभार सहकार तत्त्वाविरुद्ध, समाज हिताविरुद्ध चालणार नाही याची जबाबदारी निबंधकाला स्वीकारावी लागते. संस्थेत भ्रष्टाचार होत असेल तर त्यावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी निबंधकावर असते.
- ५) **समन्वय साधणे :** सहकार आयुक्त व निबंधक हे राज्यातील सहकार खात्याचे सर्वोच्च अधिकारी असतात. राज्यातील सहकारी संस्थांची वाढ व विकास यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असतात. तसेच राज्यशासन व सहकारी संस्था यांच्यामधील दुवादेखील असतात. सहकार खात्यातील अधिकारी व कर्मचाऱ्यांच्या मदतीने ते आपली जबाबदारी पार पाडतात. यासाठी निबंधकाला सहकारी संस्था, सरकार तसेच सहकार खात्यातील वरीष्ठ अधिकारी यांच्या कामात समन्वय साधण्यासाठी जबाबदारी पार पाडावी लागते.
- ६) **व्यवस्थापन समितीविरुद्ध कारवाई :** ज्या सहकारी संस्थेची व्यवस्थापन समिती सहकार कायदा व उपविधीतील तरतुदीचे पालन करीत नसेल तर अशा व्यवस्थापन समितीविरुद्ध कारवाई करण्याची जबाबदारी निबंधकावर असते.
- ७) **अंकेक्षण व्यवस्था :** सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी दरवर्षी करून घेणे बंधनकारक असते. एखाद्या संस्थेची हिशेब तपासणी झाली नसेल तर ती करून घेण्याची जबाबदारी निबंधकावर असते. आपल्या कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण शासनमान्यताप्राप्त लेखापरीक्षकाकडून करून घेण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी निबंधकाला पार पाडावी लागते.

- ८) **संस्थेचे समाप्तीकरण करणे** : सहकारी संस्थेचे कामकाज समाधानकारक चालत नसेल किंवा सहकारी संस्था डबघाईस आली असल्यास सहकार आयुक्त व निबंधक संस्थेच्या समाप्तीकरणासाठी विलयन अधिकार्याची नेमणूक करतो. विलयन अधिकारी संस्था विसर्जनाची संपूर्ण प्रक्रिया पार पाडतो.
- ९) **योग्य प्रशासन** : सहकार आयुक्त व निबंधक हे राज्यातील सहकार खात्याचे सर्वोच्च पद आहे. प्रशासनासाठी राज्यात नऊ विभाग असून विभाग, जिल्हा, तालुका स्तरावर अनुक्रमे विभागीय सहनिबंधक, जिल्हा उपनिबंधक, सहाय्यक निबंधक हे कार्यरत असतात. सहकार खात्यातील अधिकारी व कर्मचाऱ्यांकडून योग्य प्रकारे काम करून घेण्यासाठी सहकार खात्याचे प्रशासन योग्य प्रकारे पार पाडण्याची जबाबदारी सहकार आयुक्त व निबंधकावर आहे.
- १०) **नोंदणी दाखला देणे** : एखादी नियोजित संस्था नोंदणीकरीता अर्ज करते तेव्हा निबंधक अशा अर्जाची व सर्व कागदपत्रांची पडताळणी करतात. नियोजित संस्थेने सर्व अटींची पूर्तता केल्याची खात्री झाल्यानंतर अशा संस्थेची रीतसर नोंद करतात. नोंदणी केलेल्या सहकारी संस्थेला आपल्या सही शिक्क्यानिशी अधिकृत नोंदणी दाखला (प्रमाणपत्र) देण्याची जबाबदारी निबंधकाची असते.

कृती ४ : सहकारी चळवळीच्या विकासाकरिता मदत करण्याची जबाबदारी सहकार आयुक्त व निबंधकाला पार पाडावी लागते. यावर चर्चा करा.

➤ **फरक**

अध्यक्ष आणि सहकार आयुक्त व निबंधक

अ. क्र.	मुद्दे	अध्यक्ष	सहकार आयुक्त व निबंधक
१.	अर्थ	कार्यकारी समिती किंवा संचालक मंडळाच्या प्रमुखाला अध्यक्ष असे म्हणतात.	सहकारी संस्थांच्या नोंदणीसाठी व सहकारी चळवळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यशासनाने नेमलेली व्यक्ती म्हणजे सहकार आयुक्त व निबंधक होय.
२.	निवड / नियुक्ती	अध्यक्षाची निवड सहकारी संस्थेचे संचालक मंडळ करित असतात.	सहकार आयुक्त व निबंधकाची नियुक्ती राज्यसरकारमार्फत केली जाते.
३.	नियंत्रण व देखरेख	अध्यक्ष संस्थेतील कामकाजावर नियंत्रण व देखरेख ठेवतात.	सहकार आयुक्त व निबंधक राज्यातील संपूर्ण सहकारी चळवळीवर नियंत्रण ठेवतात.
४.	कार्यक्षेत्र	अध्यक्षांचे कार्यक्षेत्र एका विशिष्ट संस्थेपुरते मर्यादित असते.	सहकार आयुक्त व निबंधकाचे कार्य संपूर्ण राज्यभर असते.
५.	निर्णायक मत	अध्यक्ष यांना निर्णायक मताचा अधिकार असतो.	सहकार आयुक्त व निबंधक यांना निर्णायक मताचा अधिकार नसतो.

६.	मोबदला	अध्यक्ष यांना कामाचा मोबदला म्हणून संस्थेकडून मानधन मिळते.	सहकार आयुक्त व निबंधक यांना कामाचा मोबदला म्हणून राज्यशासनाकडून वेतन मिळते.
७.	बडतर्फ	अध्यक्ष यांना निबंधक व आयुक्त, संचालक किंवा सभासद बडतर्फ करू शकतात.	सहकार आयुक्त व निबंधक यांना राज्य सरकार बडतर्फ करू शकते.

३.७ सारांश

अर्थ : सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, संस्थांना मार्गदर्शन करणे त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांच्या कार्यात समन्वय साधण्याकरिता राज्य पातळीवर सहकार खात्याकडून नियुक्त केलेला सर्वोच्च अधिकारी म्हणजे सहकार आयुक्त व निबंधक होय.

व्याख्या : महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० च्या कलम २(२४) व कलम ३ नुसार ज्या व्यक्तीची नियुक्ती सहकार आयुक्त व निबंधक या पदावर महाराष्ट्र शासन करते त्या व्यक्तीस सहकार आयुक्त व निबंधक असे म्हणतात.

➤ सहकार आयुक्त व निबंधकाची भूमिका :

१) प्रतिनिधी	२) नेता
३) दुवा	४) पालकत्व
५) मार्गदर्शक	६) कठोर प्रशासक
७) लवाद	८) निर्माता - पालनकर्ता - विसर्जक
९) संस्था समाप्तीकरण	

➤ सहकार आयुक्त व निबंधकाची कार्ये :

अ) वैधानिक कार्ये :

१) नोंदणी करणे	२) पोटनियमांना मंजूरी देणे
३) नोंदणी दाखला देणे	४) सभासदत्वास मंजूरी देणे
५) संस्थांचे वर्गीकरण	६) सभांचे आयोजन
७) संस्थेच्या निधीची गुंतवणूक	८) न्यायनिवाडा
९) संस्थांचे एकत्रिकरण व विभाजन	

ब) नियंत्रणात्मक कार्ये :

१) प्रशासकीय कार्ये	२) हिशेब तपासणी करणे
३) आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण	४) दोषी संस्थेविरुद्ध कारवाई
५) शासकीय धोरणांची अंमलबजावणी	

क) विकासात्मक कार्ये :

१) सहकारी क्षेत्राचे नेतृत्व	२) सहकारी क्षेत्राला मार्गदर्शन
३) सहकारी संस्थांना तांत्रिक मार्गदर्शन	४) सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत
५) कर्जवसुलीला चालना	६) सभासदांना शिक्षण व प्रशिक्षण

➤ सहकार आयुक्त व निबंधकाचे अधिकार :

१) सहकारी संस्थांची नोंदणी	२) पोटनियमांना (उपविधी) मान्यता
३) अभिलेख जप्त करणे	४) नोंदणी रद्द करणे
५) सभासदत्व देणे	६) सभांचे आयोजन
७) हिशेब तपासनिसाठी नियुक्ती	८) सहकारी संस्थांचे विलीनीकरण
९) संस्थांचे वर्गीकरण	१०) न्यायनिवाडा

➤ सहकार आयुक्त व निबंधकाच्या जबाबदाऱ्या :

१) सहकारी तत्वांचे पालन करणे	२) सहकारी संस्थांची गुणात्मक वाढ
३) संस्थेच्या कार्यात एकसुत्रीपणा राखणे	४) अपप्रवृत्तींना आळा
५) समन्वय साधणे	६) व्यवस्थापन समितीविरुद्ध कारवाई
७) अंकेक्षण व्यवस्था	८) संस्थेचे समाप्तीकरण करणे
९) योग्य प्रशासन	१०) नोंदणी दाखला देणे

३.८ महत्त्वाच्या संज्ञा

- (१) **सहकार आयुक्त व निबंधक :** सहकारी संस्थेची नोंदणी, मार्गदर्शन व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यपातळीवर शासनाकडून नियुक्ती केलेला अधिकारी.
- (२) **विभागीय सहनिबंधक :** राज्यातील सहकार चळवळीचे विभागीय स्तरावर नियंत्रण करणारा अधिकारी.
- (३) **जिल्हा उपनिबंधक :** जिल्हा स्तरावर सहकारी संस्थांची नोंदणी व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणारा अधिकारी.
- (४) **साहाय्यक निबंधक :** तालुका पातळीवर सहकारी संस्थांचा प्रमुख नियंत्रक अधिकारी.
- (५) **पोटनियम / उपविधी :** सहकारी संस्थेचे अंतर्गत कामकाज व व्यवस्थापनासंबंधी तयार करण्यात आलेल्या नियमांचा संच.

३.९ स्वाध्याय

प्र.१ अ) खालील दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा व पुन्हा लिहा.

- १) भारतातील पहिला सहकारी संस्था कायदा साली संमत करण्यात आला.
- अ) १९१२ ब) १९२५ क) १९०४

- २) नोंदणी अर्जासोबत उपविधीच्या प्रती जोडाव्या लागतात.
 अ) चार ब) दोन क) सहा
- ३) सहकारी संस्थांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने नियुक्ती केलेली आहे.
 अ) प्रवर्तकाची ब) सहकार आयुक्त व निबंधकाची क) सचिवाची
- ४) सहकारी संस्थांकरिता कडून सहकार आयुक्त व निबंधकाची नेमणूक करण्यात येते.
 अ) केंद्रशासन ब) राज्यशासन क) स्थानिक स्वराज्य संस्था
- ५) सहकार आयुक्त व निबंधक स्तरावर कार्य करतात.
 अ) तालुका ब) राज्य क) जिल्हा
- ६) सहकार आयुक्त व निबंधक हा प्रशासकीय अधिकारी असावा.
 अ) मवाळ ब) अकार्यक्षम क) कठोर
- ७) साहाय्यक निबंधकाची नेमणूक स्तरावर होते.
 अ) तालुका ब) विभागीय क) राज्य

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

‘अ’ गट	‘ब’ गट
अ) महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा	१) मुंबई
ब) सहकार आयुक्त व निबंधकाचे कार्यालय	२) राज्यस्तर
क) जिल्हा उपनिबंधक	३) १९६०
ड) सहकारी क्षेत्राचे नेतृत्व करणे	४) १९०४
इ) भारतातील पहिला सहकारी संस्था कायदा	५) विकासात्मक कार्य
	६) १९१२
	७) जिल्हास्तर
	८) नियंत्रणात्मक कार्य
	९) पुणे
	१०) १९३२

क) खालील विधानांसाठी एक शब्द / शब्दसमूह लिहा.

- सहकारी संस्थांची नोंदणी करणारा अधिकारी.
- सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण करणारा अधिकारी.
- सहकारी संस्थांचे जिल्हा स्तरावर नियंत्रण करणारा प्रमुख नियंत्रक अधिकारी.
- विभागीय स्तरावरील सहकारी संस्थांचे नियंत्रण करणारा अधिकारी.
- सहकारी संस्थेच्या उपविधीस मान्यता देणारा अधिकारी.

ड) खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी चळवळीवर नियंत्रण ठेवतात.
- २) सहकारी संस्थेच्या आयुक्त व निबंधकाची नियुक्ती केंद्रशासन करते.
- ३) सहकार आयुक्त व निबंधक कठोर प्रशासक असावा.
- ४) सहकार आयुक्त व निबंधकांना न्यायनिवाडा करण्याचा अधिकार असतो.
- ५) सहकार आयुक्त व निबंधक राज्यातील सहकारी चळवळीचा सर्वोच्च अधिकारी असतो.
- ६) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्थेची नोंदणी करतात.

इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण देणे हे निबंधकाचे कार्य आहे.
- २) सहकारी संस्थेची विसर्जन प्रक्रिया पार पाडणारी व्यक्ती होय.
- ३) सहकारी संस्था नोंदणीकृत झाल्याचा अधिकृत पुरावा म्हणून देण्याचा अधिकार निबंधकाला आहे.
- ४) सहकारी संस्था आणि सरकार यांच्यामधील हा महत्त्वाचा दुवा आहे.
- ५) भारतातील दुसरा सहकारी कायदा साली संमत झाला.
- ६) नोंदणी अर्जासोबत उपविधीच्या प्रती जोडाव्या लागतात.

फ) अचूक पर्याय निवडा.

१) सहकार आयुक्त व निबंधक	<input type="text"/>
२) <input type="text"/>	सहकार आयुक्त व निबंधक कार्यालय
३) महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा	<input type="text"/>
४) <input type="text"/>	जिल्हा उपनिबंधक
५) भारतातील पहिला सहकारी कायदा	<input type="text"/>

पुणे, १९०४, जिल्हास्तर, १९६०, नोंदणी करणे

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधक म्हणजे काय ?
- २) निबंधकाची वैधानिक कार्ये म्हणजे काय ?
- ३) निबंधकाची विकासात्मक कार्ये म्हणजे काय ?
- ४) उपविधी म्हणजे काय ?

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधक
- २) लवाद
- ३) उपविधी / पोटनियम

प्र.३ स्वमत लिहा/उपयोजनावर आधारित प्रश्न.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधक हा सहकारी संस्थेचा निर्माता, पालनकर्ता, विसर्जक असतो.
- २) सहकार आयुक्त व निबंधक हा कठोर प्रशासक असावा.
- ३) राज्यातील सहकारी चळवळीच्या विकासात निबंधकाची भूमिका महत्त्वाची असते.

प्र.४ फरक स्पष्ट करा.

- १) अध्यक्ष आणि सहकार आयुक्त व निबंधक

प्र.५ टिपा लिहा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधकाची विकासात्मक कार्ये.
- २) सहकार आयुक्त व निबंधकाचे अधिकार
- ३) सहकार आयुक्त व निबंधकाच्या जबाबदाऱ्या

प्र.६ कारणे लिहा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधक हा कठोर प्रशासक असतो.
- २) सहकार आयुक्त व निबंधक हे राज्यातील सहकारी चळवळीचे नियंत्रण करतात.
- ३) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्थेची नोंदणी रद्द करू शकतात.
- ४) सहकार आयुक्त व निबंधकाला न्यायनिवाड्याचे अधिकार असतात.

प्र.७ खालील प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात लिहा.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधकाची नियंत्रणात्मक कार्ये लिहा.
- २) सहकार आयुक्त व निबंधकाची वैधानिक कार्ये लिहा.
- ३) सहकार आयुक्त व निबंधकाची भूमिका विशद करा.
- ४) सहकार आयुक्त व निबंधकाची विकासात्मक कार्ये लिहा.

प्र.८ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- १) सहकार आयुक्त व निबंधकाची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) सहकार आयुक्त व निबंधकाची वैधानिक कार्ये स्पष्ट करा.
- ३) सहकार आयुक्त व निबंधकाच्या जबाबदाऱ्या स्पष्ट करा.
- ४) सहकार आयुक्त व निबंधकाचे अधिकार स्पष्ट करा.

